

NAKLADNIK

Disput

ZA NAKLADNIKA

Josip Pandurić

UREDNIK

Josip Pandurić

PORTRET MICHELA DE MONTAIGNEA

NA NASLOVNICI

Thomas de Leu, s. a.

Godina i mjesec objavljivanja

2017, lipanj

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 000963073

ISBN 978-953-260-293-7 (cijelina)

ISBN 978-953-260-294-4 (sv. 1)

Michel de Montaigne

ESEJI

KNJIGA PRVA

Prema izdanju iz 1588.
i tzv. primjerku iz Bordeauxa
sa srednjofrancuskoga preveo
i komentatom popratio

Vojmir Vinja

Drugo izdanje

Disput

Zagreb, 2017.

što poput pokušaja⁴ u čast slobode, a protiv tirana. Već dugo to djelo kola među učenim ljudima, i to uz vrlo veliku i zasluženu preporuku⁵, jer je plemenito zamišljeno i potpuno, koliko god to može biti, premda se može reći da to nije najbolje prema onome koliko je on mogao dati. Da je u godinama kad sam ga ja upoznao poduzeo da na papir stavi, kao što ja sada činim, sve svoje misli, imali bismo pred sobom mnogo toga rijetkog i neviđenog što bi nas još više približilo časti antičkog doba. Jer, poglavito u toj vrsti darova prirode, ne poznajem nikoga tko bi mu bio ravan. No, nažalost, od njega nam je, i to srećom, ostalo samo to djelo, za koje mislim da ga nije nikad ni vidio od onog časa kad mu je poteklo iz pera, i nekoliko rasprava⁶ o siječanju skom ediktu⁷, važnom za naše građanske ratove, koji će, ako Bog da, drugdje ugledati svjetlo dana.⁸ To je sve što je od njega ostalo, a do čega sam mogao doći i što mi je on na samrtnoj postelji tako usrdno preporučio. Po njegovoj sam oporuci postao nasljednikom njegove knjižnice i rukopisa, kao i knjižica s njegovim djelima koje sam objavio.⁹ Ipak, posebno sam mu zahvalan za to djelo, u prvom redu zato što smo se preko njega i prvi put sreli. Bilo mi je pokazano znatno prije nego što sam ga vidio i prvi put sam tada čuo za njegovo ime. Tako je započelo to prijateljstvo koje smo obojica čuvali dok je to Bog htio. Bilo je potpuno i toliko istinsko da se slično ne nahodi ni u knjigama, a između naših

dosegao niti osamnaestu godinu svoje dobi¹⁰), dodaje se u ranijim izdanjima. Montaigne će se povezati s njim tek devet godina kasnije u Bordeauxu.

⁴ "par manière d'essai".

⁵ Misli se na jedan oveći odlomak koji su i protestanti objavili.

⁶ Bili su to njegovi *Mémoires*.

⁷ Edikt o toleranciji Karla IX. objavljen u siječnju 1562.

⁸ To obećanje Montaigne nije stigao ispuniti i djelo je izgubljeno.

⁹ Ta je knjižica objavljena 1572. u Parizu, a sadržavala je: *Kako je Ksenofont gospodario*, Plutarhove Bračne upute, *Pismo u kojem Plutarh liječi svoju ženu*.

ljudi danas nema ničega što bi mu se moglo prisposobiti. Potrebno je toliko slaganja da do njega dođe, pa slobodno mogu reći da je mnogo ako sreća takvo prijateljstvo složi jednom u tri stoljeća.

Nema ničega na što bi nas priroda više upućivala nego na druženje. Zato Aristotel i kaže¹⁰ da tvorci dobrih zakona više brinu o prijateljstvu nego o pravdi. A najviša točka u savršenosti je u ovome: sva ona prijateljstva što ih skuje ili hrani strast ili želja za dobitkom, javna ili privatna služba, samim tim su manje lijepa i plemenita, pa su zato i manje prijateljstva, jer s prijateljstvom miješaju druge razloge, drugu svrhu i druge plodove, a to sve nije pravo prijateljstvo.

Ni one četiri stare vrste: prirodno, društveno, gostoljubivo, puteno pravom prijateljstvu ne odgovaraju ni svaka posebno ni sve četiri zajedno.

A ono između djece i roditelja bit će radije poštovanje. Prijateljstvo se napaja vezom koja između njih ne može postojati zbog odveć velike razlike među njima, a zacijelo bi išlo protiv prirodnih dužnosti. Ni sve se tajne očinske misli ne mogu prenijeti na djecu, jer bi urodile nepriličnom pri snošću, a ni upozorenja i ukori, koji su prve obveze prijateljstva, ne bi mogle ići od djeteta prema ocu. Ima naroda u kojih je običaj da djeca ubijaju roditelje i drugih gdje očevi ubijaju djecu kako bi se izbjegle smetnje i zapreke koje jedni drugima mogu prčinjati, a prirodno je da jedni o drugima ovise. Bilo je i filozofa koji nisu odobravali tu prirodnu povezanost; o tome nam svjedoči Aristip¹¹ kad su mu govorili o ljubavi što je duguje svojoj djeci zato što su iz njega potekli, on je počeo pljuvati govoreći da je i pljuvačka isto tako iz njega potekla, a da mi na sebi isto tako hranimo uši i crve. A onaj drugi, što ga je Plutarh htio navesti da se pomiri sa

¹⁰ U *Nikomahovoj etici*, VIII, 1.

¹¹ Prema Diogenu Laerciju, *Život Aristipov*, II, 81. U izdanjima objavljanim za Montaigneova života stajalo je: *Onaj koji... (celuy qui...)*.

svojim bratom, odgovorio mu je: "Nije mi do njega nimalo više stalo zato što je izišao iz iste rupe".¹² Uistinu, bratsko je ime lijepo i puno ljubavi i zbog toga smo se razloga on i ja u takvoj ljubavi povezali. No tada dolazi do izmještanosti dobara i do podjela, kad bogatstvo jednoga znači bijedu drugoga, a to strahovito olabavljuje i slabi bratsku vezu. Budući da dva brata moraju upravljati svojim napredovanjem slijedeći isti put i na isti način, teško je izbjeći da se ne očesu jedan o drugoga i da se izravno ne sukobe. Štoviše, zašto bi se slaganje i veza koja stvara takva savršena prijateljstva morala naći i među njima dvojicom? Otac i sin mogu biti potpuno različite naravi, a isto tako i braća. Jest moj sin, jest moj brat, ali to je strašan čovjek, zločest ili budala. A osim toga, kako je to prijateljstvo ono koje nam nameće zakon i prirodna obveza, u njemu će biti to manje našeg izbora i slobodne volje. A naša slobodna volja ne rađa ni s čim što bi bilo više njezino nego što je odanost i prijateljstvo. A ne može se reći da u tim stvarima nisam iskusio sve što se iskusiti može, jer sam imao najboljeg i najpoptustljivijeg oca koji se ikad rodio i takav je bio sve do svoje duboke starosti, pravi izdanak velike obitelji i pravi uzor bratske sloge,

et ipse

*Notus in fratres animi paterni.*¹³

S time ne možemo usporediti ljubav prema ženi, premda se i ona rađa po našem izboru, a isto je tako ne možemo svrstati u ovaj red. Priznajem, njezin je žar

*neque enim est dea nescia nostri
Quae dulcem curis miscet amaritatem*¹⁴

¹² Plutarh, *O bratskoj ljubavi*, IV.

¹³ "Poznat kao i ja sa svoje očinske ljubavi prema svojoj braći", Horacije, *Ode*, II, II, 6.

¹⁴ "... znala me boginja koja / u svaki ljubavni žar miješa gorčinu i slast", Katul, 68, 17.

moćniji, više peče i gorči je. No taj je žar slijep i nestalan, lelujav i promjenjiv, žar od ognjice, podlošan usponu i slabljenju, koji drži samo jedan dio nas. U prijateljstvu sve je drugačije: to je općenit i sveobuhvatan žar, umjeren i jednoličan, stalan i odmjeren, sav je u blagosti i glatkoći, u kojega nema ni grubosti ni bola. Štoviše, u ljubavi nema drugoga doli lude želje za onim što nam bježi:

*Come segue la lepre il cacciatore
Al freddo, al caldo, alla montagna, al lito;
Ne più lestima poi che presa vede,
E sol dietro a chi fugge affretta il piede.*¹⁵

I čim uđe u vode prijateljstva, to jest kad se dvije volje slože, ljubav slabi i vene. Užitek je uništava kao da joj je samo do tjelesne svrhe koja je podložna zasićenju. Naprotiv, u prijateljstvu se uživa onoliko koliko to ono traži; prijateljstvo se njeguje i hrani i ne raste samo u uživanju, zato što je to nešto što pripada duši, a duša se njegovim trajanjem učvršćuje. Pod likom tog savršenog prijateljstva i kod mene su te nestalne naklonosti našle mjesta, da ne govorim o svojem prijatelju, koji to i više nego jasno pokazuje u svojim stihovima. Tako su se ta dva osjećaja u meni upoznala jedno s drugim, ali nikad nisu došla u usporedbu: prvi se držao svog puta u ponositu i visoku letu, prezirivo gledajući kako onaj drugi prolazi daleko ispod njega.

Što se tiče braka, osim što je to pogodba u koju se samo slobodno ulazi (a trajanje mu je obvezatno i prisilno, pa ne ovisi o našoj volji), to je i trgovina koja se redovito sklada iz drugih razloga, pa se u nju često upliće tisuću drugih, stranih niti koje valja razmisliti, ali koje su ponekad dovoljno jake da mogu prekinuti konac i pomutiti odnose čak i u najživlje ljubavi; svega toga u prijateljstvu nema, jer tu nema

¹⁵ "Poput lovca koji zeca goni po ledu i žaru, po brdu i dolu, a kad ga ulovi, nije mu više do njega, jer ga želi samo dokle mu bježi", Ariosto, *L'Orlando furioso*, X, 7.

ni pogodbe ni trgovine, a postoji samo prijateljstvo. Pravo reći, tome valja dodati da najčešće sposobnosti žena baš i ne odgovaraju takvoj vezi i takvim odnosima, koji tvore taj uzvišen spoj, a čini nam se da ni njihov duh nije dovoljno čvrst da bi mogao podnijeti zagrljaj tako stegnute i tako trajne povezanosti. I, naravno, kad bi se mogao uspostaviti takav slobodan i dragovoljan odnos, u kojem u potpunosti uživaju ne samo duše nego u kojem su i tijela dio veze, odnos kojemu se čovjek dokraja predaje, izvjesno je da bi i prijateljstvo bilo i punije i potpunije. No niti u jednom primjeru ne vidimo da bi taj spol tome bio dorastao, a po općem mišljenju starih škola odatle je odbačen.

A te se druge grčke slobode naši običaji s pravom gnušaju, pa i s razloga što je tu bilo, prema njihovim navikama, nužne razlike u dobi i dužnostima ljubavnika pa nije nikako odgovarala onoj savršenoj vezi i pristalosti kakve mi ovdje kod nas tražimo: "*Quis est enim iste amor amicitiae? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat, neque formosum senem?*"¹⁶ Jer čak me ni slika koju o tom daje Akademija neće pobiti kad kažem onako kako ja mislim: da je taj prvi zanos, što ga je u srcu ljubavnika izazvao Venerin sin prema predmetu najjezibivije mladosti, kojoj dopuštaju sva ona bezočna i strastvena činjenja koja može pobuditi neumjereni žar, bio jednostavno izazvan izvanjskom ljepotom, a ona je lažna slika što je stvara tijelo. Jer se ona nije mogla zasnivati na duhu koji je još bio neiskazan, tek se počeo radati i još nije došao do svog cvata. Jer kad bi taj bijesni zanos zavladao nekim prostim srcem, sredstva kojim bi ga se moglo zadovoljiti bila su bogatstvo, skupi pokloni, potpora u postizanju službe i druga niska trgovanja, koja oni nisu nikako odobraval. A kad bi takav zanos ovladao plemenitijim srcem, i sredstva su bila isto tako plemenita:

¹⁶ "Što je zapravo ta ljubav u prijateljstvu? Odakle onda dolazi da se ne voli ni ružan mladić ni lijepi starac?" Ciceron, *Tusc. disp.*, IV, 33.

filozofsko poučavanje, napuci kako valja poštovati vjeru, pokoravati se zakonima, dati život za dobro svoje zemlje, primjeri hrabrosti, razboritosti, pravde, dok se ljubavnik iz svih sila upinjao da bude prihvaćen zbog otmjenosti i ljepote svoje duše (jer mu je ljepota tijela već odavno bila uvela), nadajući se da će kroz takvo duhovno druženje doći do čvršće i trajnije kupovine. A kad je nakon nekog vremena to udvaranje postiglo svoj cilj (jer ono što se ne traži od ljubavnika, naime da u svoj poduhvat unese podatljivost i čuvanje tajne, a upravo se to traži od voljenoga; tim više što se vodi računa o unutarnjoj ljepoti, koju je teško spoznati i nikad se ne zna hoće li se otkriti), tada se u onoga koji je voljen rađa želja za duhovnom vezom do koje se dolazi posredstvom ljepote duha. Ova potonja je na prvome mjestu, dok je tjelesna ljepota možebitna i drugorazredna: upravo je obrnuto kod ljubavnika. Zbog tog razloga oni¹⁷ više vole onoga koji je ljubljen i navelike predbacuju pjesniku Eshilu što je u ljubavi Ahileja i Patrokla ulogu onoga koji voli dodijelio Ahileju, koji je bio tek u prvim danima svog bezbradog mladićkog doba i najljepši među Grcima.¹⁸ Nakon tog potpunog zajedništva, gdje voljeni vrši sve službe i ima glavnu riječ, kažu da iz toga proishode plodovi veoma korisni i po pojedince i po narod; da to čini snagu i moć narodâ u kojima prevladava; i glavni zalag obrane pravde i slobode: svjedok tome je spasonosna ljubav Hermodija i Aristogitona¹⁹. Zbog toga je oni smatraju svetom i božanskom, a po njihovu sudu samo joj se protive samovolja i bijes tiranski i niskost prostoga puka. Naposljetku, sve što se može Akademiji u prilog pripisati jest da je to bila ljubav

¹⁷ Tj. Grci.

¹⁸ Navedeno prema Platonovoj *Gozbi*.

¹⁹ Aristogiton, mladić atenski, koji je zbog uvrede nanesene njegovoj sestri s prijateljem Hermodijem smaknuto Hiparha, sina Pizistratova te tako postao začetnikom slobode atenske.

koja je završavala prijateljstvom, a to se uglavnom slaže sa stoičkom definicijom ljubavi: "*Amorem conatum esse amicitiae faciendae ex pulchritudinis specie*"²⁰. Vraćam se svom opisu na pravičniji i jednostavniji način: "*Omnino amicitiae, corroboratis jam confirmatisque ingeniis et aetatibus, iudicandae sunt*"²¹.

Uostalom, ono što obično nazivamo prijateljima i prijateljstvom samo su poznanstva i prisnosti do kojih je došlo nekim susretom ili slučajem, i to je način na koji nam se duhovi jedan drugom povjeravaju. U prijateljstvu o kojem ja govorim oni se miješaju i stapaju, a to je miješanje tako potpuno da brišu i više ne nalaze onaj šav koji ih je spojio. Kad bi me netko silio da kažem zašto sam ga volio, znam da se to može izraziti samo ako kažem: "Zato što je to bio on i zato što sam to bio ja".

S onu stranu moje misli i onoga što mogu posebno reći postoji ne znam kakva nerazjašnjiva i fatalna snaga, koja je bila posrednikom veze. Mi smo jedan drugoga tražili prije nego što smo se vidjeli, i to kroz riječi što smo ih jedan o drugome čuli, a one su u našoj obostranoj naklonosti imale više učinka nego što bi se od razloga te veze moglo očekivati, kao da je sve to bilo po nekoj nebeskoj odredbi; mi smo se svojim imenima grlili. Već kod našeg prvog susreta, do kojega je došlo slučajno na jednoj velikoj svečanosti i okupljanju u gradu, toliko smo se osjetili povezanima, toliko poznatima, toliko međusobno obvezanima, da nam otada nitko nije bio bliži nego smo mi bili jedan drugome. Napisao je bio jednu odličnu latinsku satiru, koja je kasnije objavljena²² i u kojoj opravdava i tumači brzo nastajanje

²⁰ "Ljubav je nastojanje da se postigne prijateljstvo osobe koja nas privlači svojom ljepotom", Ciceron, *Tusculanae disputationes*, IV, 34.

²¹ "Može se posvema suditi o prijateljstvima samo kad se značaj s godinama oblikuje i očvrsti", Ciceron, *De amicitia*, XX.

²² Objavio ju je sam Montaigne u zbirci djela svog prijatelja (o kojoj je gore bilo riječi).

našeg prijateljstva koje je začas došlo do savršenstva. Kako je bilo suđeno da malo potraje i kako se kasno rodilo, jer smo tada obojica bili zreli muževi, a on tek nekoliko godina stariji²³, naše prijateljstvo nije smjelo gubiti vrijeme i podčavati se kroju prolaznih i svakodnevnih prijateljstava, kojima su nužne tolike smotrenosti i dugi prethodni razgovori. Ovo naše nije na drugo mislilo osim na sebe i uvijek se vraćalo sebi. Tu nije bilo nekog posebnog razloga, ni dva, ni tri, ni četiri, ni tisuću: to je bila ne znam kakva kvintesencija svega toga pomiješanoga što je, nakon što je obuzelo moju volju, tu volju navelo da uroni i da se izgubi u njegovoj; što je, obuzevši svu njegovu volju, učinilo da se ona utopi i izgubi u mojoj, i to uz istu žed i jednako podudaranje. Upotrijebio sam riječ da se izgubi, jer uistinu nije bilo ničega što ne bi bilo naše, ili njegovo ili moje.

Kad je Lelije²⁴ pred rimskim konzulima, koji su, nakon osude Tiberija Grakha, progonili sve one koji su s njime bili u dosluhu, htio doznati od Kaja Blossija (koji mu je bio najvećim prijateljem) što bi sve učinio za njega i kad mu je ovaj odgovorio: "Sve." – Kako sve? nastavi Lelije. A da ti je naredio da podmetneš oganj u naše hramove? – On mi takvo što nikad ne bi bio naredio, odvrati Blossije. – Ali što bi učinio da ti je ipak naredio? dometne Lelije. – Bio bih ga poslušao", odgovori mu.²⁵ Ako je on bio tako savršeno pravi prijatelj Grakhov, kao što kažu povjesničari, nije mu nikako trebalo uvrijediti konzule takvim hrabrim i posljednjim priznanjem, a nije htio odustati od svog uvjerenja koje je imao o Grakhovoj volji. No ipak, oni koji taj odgovor smatraju upravo buntovničkim, ne shvaćaju dobro taj misterij

²³ U vrijeme početka njihova prijateljstva Montaigne je bilo dvadeset i pet, a La Boétie dvadeset i osam godina.

²⁴ Cajus Laelius, s pridjevom Sapiens, po kojemu je Ciceron svoj spis *De amicitia* prozvao *Laelius*.

²⁵ Plutarh, *Život Tiberijev*, Valerije Maksim, IV, 6, i, nadalje, Ciceron, *De amicitia*, XI.

i ne pretpostavljaju, kao što je doista i bilo, da je on imao Grakhovu volju kao na dlanu, i to kako po moći prijateljstva tako i po poznavanju čovjeka samog. Njih su dvojica bili više prijatelji nego građani, više prijatelji nego prijatelji ili neprijatelji njihove zemlje, više nego što bi bili prijatelji u slavohleplju ili za vrijeme nemira. Kako su se savršeno poznavali jedan u drugoga, jedan je drugomu savršeno držao na uzdi svaku sklonost i upravljao svom tom zapregom snagom vrline i pod vodstvom razuma (kao što ju nije nikako moguće bez toga upregnuti), Blosijev je odgovor bio takav kakav je morao biti. Da se neko od njihovih djela uza sve to ipak otrglo, oni ne bi jedan drugome bili prijatelji ni po mojoj mjeri ni prijatelji sebi samima. Uostalom, taj odgovor ne zvuči lošije nego što bi zvučao moj odgovor što bih ga dao onome koji bi me ovako upitao: "Kad bi vaša volja od vas iskala da ubijete svoju kćer, biste li je ubili?" i da ja potvrdno odgovorim. Jer to ne znači nikakvo svjedočanstvo o pristajanju na taj čin, jer ja uopće ne sumnjam u svoju volju, a isto tako i u volju takva prijatelja. Nema tih zaključivanja na svijetu koja bi me mogla udaljiti od čvrstog uvjerenja koje imam o namjeri i sudu svojega prijatelja. Niti jedno od njegovih djela, pa ma u kakvu obliku, ne bi mi se moglo predočiti a da ja odmah ne znam što ga pokreće. Naše su duše tako zajednički vukle svoja kola, osjećale su tako vruću uzajamnu ljubav i vidjele su da im je jednom i drugom ta ljubav prodrla do dna utrobe, da sam ja ne samo poznavao njegovu kao svoju vlastitu nego sam vjerovao više u njega nego u sebe samoga.

Neka mi nitko ne svrstava ovo prijateljstvo među obična prijateljstva. O njima znam koliko i svi drugi, pa i o najsvršenijima među njima, ali ne bih nikome preporučio da mijša njihova pravila: sigurno bi se u tome prevarili. U tim drugim prijateljstvima valja kročiti čvrsto držeći uzdu u ruci, kročiti s razbornošću i opreznošću, jer u tom spoju

čvor nije tako sigurno vezan da se ne bismo uvijek morali bojati da će popustiti. "Volite ga (govoraše Hilon) kao da ćete ga jednog dana morati mrziti; mrzite ga kao da ćete ga morati voljeti."²⁶ Ovo pravilo, koje je tako strašno u ovakvu vrhunskom i najvećem prijateljstvu, dobro dođe kod prolaznih i običnih prijateljstava, pa za njih valja uzeti ono što je Aristotel običavao govoriti: "O prijatelji moji, nitko nije prijatelj!"²⁷

U tom plemenitom druženju, usluge i dobročinstva, koja hrane druga prijateljstva, uopće ne zavređuju da se o njima govori. Jer jednako kao što se prijateljstvo što ga gajim prema sebi neće uvećati zbog pomoći što je u potrebi pružam samome sebi,²⁸ pa ma što govorili stoici, i kako sebi ne dugujem nikakvu zahvalnost za usluge što ih sebi činim, tako i jedinstvo takvih prijatelja zato što je uistinu savršeno čini da se gubi osjećaj takvih obveza, te da zamrže i odbače od sebe te riječi podjele i razlike kao što su dobro djelo, obveza, zahvalnost, molba, hvala ti i druge njima slične. Budući da je kod njih sve zajedničko: volja, misli, prosudbe, imetak, žene, djeca, čast i život, a njihova bit samo jedna duša u dvama tijelima, prema izvršnoj riječi Aristotelovoj²⁹, oni ne mogu jedan drugome ništa posuditi ni išta dati. Eto zašto oni koji donose zakone, kako bi što više počastili brak nekom prividnom sličnošću s ovom božanskom vezom, zabranjuju svako darivanje dobara između muža i žene, želeći time reći da je sve što imaju njihovo zajedničko i da nemaju što dijeliti ni darivati. Kad bi, u prijateljstvu o kojem govorim, jedan mogao davati drugome, tada bi onaj koji dobročinstvo prima obvezivao svog druga. Jer kad obojica više

²⁶ Većina starih autora, a poglavito Aristotel i Ciceron (*De amicitia*, XVI), pripisuju ovu izreku Bijantu, filozofu, jednom od sedmorice mudraca.

²⁷ Tu izreku donosi Diogen Laercije u svom *Životu Aristotela* (V, 21).

²⁸ Misao je preuzeta iz Cicerona, *De amicitia*, XXI.

²⁹ Tu Aristotelovu riječ navodi i Diogen Laercije u svom *Životu Aristotela* (V, 21).

nego išta drugo žele jedan drugome uzajamno dobro, onaj koji daje je onaj koji je širokogrud, jer pruža zadovoljstvo prijatelju da umjesto njega učini upravo ono što on najviše želi. Kad je filozofu Diogenu trebalo novca, znao je reći da on od svojih prijatelja traži da mu ga vrate, a ne da od njih novac moli.³⁰ da bih pokazao kako se to provodi u djelo, iznijet ću primjer koji je odista jedinstven.

Korinćanin je Eudamida imao dva prijatelja: Hariksena Sikionca i Areteja Korinćanina. Kad je u siromaštvu umirao, a ta su mu dva prijatelja bila bogata, ostavio je ovakvu oporuku: "Ostavljam Areteju da hrani moju majku i da je u starosti izdržava; Hariksenu ostavljam da uda moju kćer i da joj da najveći miraz koji joj može dati; a za slučaj da jedan od njih umre, onome koji ga nadživi ostavljam njegov dio." Svi oni koji su vidjeli tu oporuku od srca su joj se smijali; međutim, kad su za nju doznali, njegovi su je baštinci primili s velikim zadovoljstvom. A jedan od njih, Hariksen, umro je pet dana nakon toga i kad je Aretej postao izvršiteljem obaju dijelova oporuke, brižno je hranio tu majku, a od pet talenata koliko ih je imao, dao je dva i pol u miraz svojoj kćeri jedinici, a drugih dva i pol za udaju Eudamidine kćeri i svadbu obiju mladenki upriličio je istoga dana.³¹

Taj je primjer odista velik, samo pod uvjetom da mu se još jedna stvar dometne, a to je pitanje: može li se imati mnogo prijatelja. Jer ovo savršeno prijateljstvo o kojem govorim nedjeljivo je; svatko se sav predaje svom prijatelju, tako da mu ne preostaje ništa za dijeljenje; dapače, on je zalostan što nema dvostruko, trostruko ili četverostruko i što nema više duša i više volja da ih sve upravi k njemu. Obična se prijateljstva mogu dijeliti; može se u ovome voljeti ljepotu, u onome slobodu ponašanja, u jednoga širokogrudnost, u drugoga izvrsno očinstvo, u trećega pak bratsku ljubav i

³⁰ Diogen Laercije, *Život Diogenov*, II, 46.

³¹ Prema Lukijanu, *Prijateljstvo*, XXII.

tako redom; ali ono prijateljstvo koje obuzima dušu i njome nepodijeljeno vlada, nikako ne može biti dvostruko. Ako vas dvojica u isti čas pozovu upomoć, kojem ćete prije priteći? Ako bi od vas zatražili protivne usluge, kakvim biste redom tada postupili? Ako bi jedan povjerio vašoj šutnji nešto što bi onom drugom bilo korisno znati, kako biste se iz toga izvukli? Jedino i najveće prijateljstvo oslobađa vas svih obveza na drugim stranama. Tajnu, za koju sam se obvezao da je neću otkriti nikome, mogu bez kršenja dane riječi otkriti onome koji nije drugi: on je ja. Veliko je čudo kad se čovjek podijeli na dvoje, a veličinu toga ne poznaju oni koji govore da se može podijeliti i na troje. Ništa nije preveliko onome koji ima svog para. A onaj koji će pretpostaviti da između dvojice volim jednog koliko drugoga i da se oba uzajamno vole i da vole mene koliko ih ja volim, taj pretvara u bratovštinu ono što je jedno i jedinstveno, a od čega je samo jedno stvar koja se najrjeđe nahodi na svijetu.

Ostatak te priče vrlo dobro odgovara onome što sam govorio: Eudamida, time što ih rabi za svoje potrebe, udjeljuje milost i čini uslugu svojim prijateljima. On ih određuje baštincima te njegove velikodušnosti, a ona se sastoji u tome što im u ruke daje sredstvo da njemu učine dobro. A, nema dvojbe, snaga prijateljstva se kod njega pokazuje bogatijom nego kod Areteja. Riječju, sve je to nezamislivo onome koji to nije iskustio i navodi me da ukažem divljenje i čast onom mladom Kirovu vojniku, kojega je kralj upitao za koliko bi mu dao konja s kojim je osvojio nagrađu u trkama i bi li ga zamijenio za carstvo: "Nikako, Veličanstvo, ali bih ga rado prepustio kad bih mogao steći prijatelja, kad bih uopće mogao naći čovjeka doraslog takvoj vezi."³²

Nije loše odgovorio: "Kad bih uopće mogao naći", jer lako je naći ljude kojima je do površnog prijateljstva. Ali u ovakvom, u koje ulažemo cijelo cjelato svoje srce, u koje-

³² Prema Ksenofontovu *Pohodu Kirovu*, VIII, 3.

mu čovjek ništa ne ostavlja za sebe, doista je nužno da svi nagoni budu savršeno čisti i dokraja sigurni.

U družbama koje se drže samo jednim krajničkom mora se voditi briga samo o onim nedaćama koje posebno zahvaćaju taj krajčak. Ne može biti važno koje je vjere moj liječnik ili odvjetnik. Ta pitanja nemaju ništa zajedničkoga s njihovim prijateljskim obvezama prema meni. A isto tako postupam i s domaćim poznanstvima što ih sa mnom sklapaju oni koji me služe. Za sobara što ga uzimam u službu malo se zanimam je li krepostan; tražim da bude marljiv. I nije me briga za mazgara je li kockar ili budala, ni za kuhara je li psovač ako je dobar kuhar. Ne mijేశam se u to da govorim što svijetu treba (jer se drugi time i previše bave), nego što ja na ovom svijetu radim.

*Mihi sic usus est; tibi, ut opus est facto, face.*³³

U obiteljsko raspoloženje pri stolu unosim šalu, a ne oprez; u krevetu je ljepota važnija od dobrote; u društvu gdje se raspravlja najbolji je najrječitiji, i to bez obzira na to je li iskren ili nije. Slično je i u drugim prigodama.

Upravo kao onaj³⁴ što su ga vidjeli kako jaše na metli igrajući se s djecom. Zamolio je čovjeka koji ga je iznenadio da o tome ništa ne govori dok i sâm ne bude otac, jer je cijenio da će ga osjećaj, koji će se tada u njemu roditi, učiniti pravičnim sućem toga što je vidio. I ja bih pokušao tako govoriti ljudima koji su iskusili sve ovo što kažem. Međutim, znajući koliko je udaljeno od svakodnevnih briga takvo prijateljstvo i koliko je rijetko, ne očekujem da ću naći niti jednog dobrog suca. Jer mi se misli, što nam ih je staro doba o tome ostavilo, čine i odveć olabavljenima u usporedbi s osjećajem koji o tome imam. Kad je o tome riječ, učin premašuje savjete što nam ih daje filozofija:

³³ "Ja to tako radim, a ti čini kako ti je drago", Terencije, *Heautontimoromenos*, I, 1, 28.

³⁴ Agesilaj, Plutarh, *Život Agesilajev*, IX.

*Nil ego contulerim jucundo sanus amico.*³⁵

Stari je Menandar govorio da je sretan onaj čovjek kojemu je uspjelo sresti samo sjenu pravog prijatelja. Sigurno da je imao pravo tako govoriti, čak ako je pravo prijateljstvo i okušao. Jer, uistinu, ako usporedim sav ostatak svoga života, iako sam ga, hvala budi Bogu, proživio u miru i obilju i, ako izuzmемо gubitak takvog prijatelja, lišen teških nevolja, a u punoći duševnog mira, zadovoljivši se svojim urođenim i prirodnim mogućnostima, nikad ne tražeći druge; ako usporedim, dakle, čitav taj život s one četiri³⁶ godine koje su mi bile dane da uživam u dragoj blizini i društvu tog čovjeka, sve je ostalo dim, tamna i dosadna noć. Od onog dana kad sam ga izgubio,

quem semper acerbum,

*Semper honoratum (sic, Dii, voluistis) habebo*³⁷

vodim jadan život, a i sami užici što mi se nude, umjesto da me utješē, još više povećavaju bol zbog njegova nestanka. Bili smo uvijek jedan polovica drugoga i sad mi se čini da – kad sam ga nadživio – od njegova dijela uzimljem,

Nec fas esse ulla me voluptate hic frui

*Decrevi, tantisper dum ille abest meis particeps.*³⁸

Bio sam tako sazdan i naviknut da svugdje budem drugić, da mi se sada čini kako sam samo polovica sebe.

Illam meae si partem animae tulit

Maturior vis, quid moror altera,

Nec chartas aequae, nec superstes

³⁵ "Prijatelja mi dragog, dok svijestan sam, najviše cijenim", Horacije, *Satire*, I, v. 44.

³⁶ U ranijim izdanjima: četiri ili pet.

³⁷ "[Ako se ne varam,] ovo je dan, u tuzi što svagda / Ja ću ga častiti – tako odredili vi ste, o bozi", Vergilije, *Eneida*, V, 49-50.

³⁸ "I odlučih da više neću ni u čemu uživati kad više nemam onoga koji je sa mnom dijelio život", Terencije, *Heautontimoromenos*, I, 1, 97.

*Integer? Ille dies utramque**Duxit ruinam.*³⁹

Nema ni koraka ni misli gdje s njim nisam, kao što je i samom u njemu. I kao što me neizmjereno nadvisivao u svakoj moći i vrlini, isto je tako bilo i s osjećanjem prijateljstva.

*Quis desiderio sit pudor aut modus**Tam chari capitis?*⁴⁰*O misero frater adempte mihi!**Omnia tecum una perierunt gaudia nostra,**Quae tuus in vita dulcis aiebat amor;**Tu mea, tu moriens fregisti commoda, frater;**Tecum una tota est nostra sepulta anima,**Cujus ego interitu tota de mente fugavi**Haec studia atque omnes delicias animi.**Alloquar? audiero nunquam tua verba loquentem?**Nunquam ego de te, vita, frater amabilior,**Aspiciam posthac? At certe semper amabo.*⁴¹

Ali počujmo malo kako govori taj šesnaestogodišnji mladić.

Budući da sam ustanovio kako je to djelo nakon toga izdano na svjetlost dana, i to u lošoj namjeri,⁴² zahvaljujući onima što nastoje unijeti nemir i promijeniti hod našeg poretka a da se pritom nisu brinuli hoće li ga popraviti i kad su uz nj postavili druge pogače iz njihova brašna, odlučio sam da ga neću ovdje udomiti. A da sjećanje na pisca ne bi

³⁹ "Ja! ako taj prerani gubitak u tebi oduzima polovicu moje duše, čemu da ja ostanem, ja druga polovica, koji već nemam istu cijenu i čitav te nisam preživio? Taj će dan za obojicu biti naša propast" Horacije, *Ode*, II, xvii, 5.

⁴⁰ "Može li znati stid ili mjeru jad za tako dragim prijateljem?", *ibid.*, I, xxiv, 1.

⁴¹ "... Bez tebe bijedan sam ja, / brate, svojom si smrću sreću razbio moju, / čitav je s tobom naš zajedno sahranjen dom, / zajedno s tobom sve su umrle radosti naše / ... / nikad ti više govoriti neću ni slušati tebe, / brate najdraži moj, nikada više tvoj lik / gledati neću, ali ću uvijek te voljeti silno", Katul, 68, 20-23 i 65, 9-11.

⁴² Kada su ga 1576. objavili ured samih buntovničkih pamfleta neodmjerene žestine.

od toga trpjelo umjesto da trpe oni koji nisu mogli izblizega poznavati njegovo mišljenje i njegova djela, upozoravam ih da je o toj stvari pisao u svom djetinjstvu i samo kao vježbu, kao o prostom pitanju o kojem se trubilo na svim stranama. Nimalo ne dvojim da on ne bi vjerovao u ono što je pisao, jer je bio toliko savjestan da ne bi lagao niti u igri. I povrh toga znam, da je mogao birati, da bi više volio da se rodio u Mlecima⁴³ nego u Sarlacu; i imao je pravo. No on je slijedio jedno drugo načelo, duboko utisnuto u njegovoj duši, a to je bilo: do zadnje se pokoravati i izvršavati zakone pod kojima si rođen. Nije se rodio bolji građanin ni čovjek privrženiji redu i miru u njegovoj zemlji, ni zdušniji neprijatelj svih buna i novotarija njegova vremena. On bi se radije bio služio svim svojim snagama da ih ugasi nego da im pruži nešto što bi ih još više podjarilo. Duh njegov je bio skrojen prema uzoru vremena drugačijih od ovih.

Dakle, u zamjenu za taj ozbiljan rad, donijet ću drugi, koji je nastao u istim danima njegove mladosti, ali veseliji i pustopašniji.⁴⁴

* * * * *

⁴³ Venecija je bila republika!

⁴⁴ Izdanja prije 1595. imaju na ovom mjestu nešto drugačiji tekst: *To je rukovet od 29 soneta koje je gospodin de Poifferé, upućeni poslovni čovjek, koji ga je poznao mnogo prije mene, slučajno našao među njegovim papirima i upravo ni ih je dostavio. Na tome sam mu veoma zahvalan i želio bih da i drugi, koji možda imaju ovdje-ondje još po koji djelić iz njegovih spisa, postupe kao i gospodin Poifferé.*